

ANITA PALIMĄKA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ZMIANY W SYTUACJI PRAWNEJ ŻYDÓW NA ZIEMIACH ZABORU ROSYJSKIEGO W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU (DO 1862 R.)

Początki osiedlania się ludności żydowskiej na ziemiach polskich przypadają już na okres IX wieku naszej ery. Jednak dopiero od przełomu XII i XIII w. datuje się pierwsze osiedla żydowskie. Na ten czas również przypadają pierwsze przywileje nadane ludności żydowskiej dotyczące osiedlania się i związanych z tym podstawowych praw. Z biegiem czasu wraz z przywilejami pojawiały się zakazy ograniczające i izolujące ludność wyznania mojżeszowego, ingerujące w życie gospodarcze, religijne, kulturalne, a przede wszystkim w sytuację prawną Żydów. Wraz z obradami Sejmu Czteroletniego pojawił się problem praw ludności żydowskiej, a razem z nimi kwestia równouprawnienia, która doczekała się rozwiązania dopiero w XIX w., wraz z rozwojem ruchu narodowościowego na ziemiach polskich. W okresie Królestwa Polskiego problem równouprawnienia Żydów stanowił fragment szerszego zagadnienia społecznego, ściśle połączonego ze sprawą likwidacji ustroju feudalnego w Polsce, przypadającego na okres XIX w., czyli okresu wielkich nadziei związanych z Napoleonem na odzyskanie wolności; okresu nowego prawa, które w kwestii żydowskiej pozostało niezmienione aż do lat pięćdziesiątych XIX w., kiedy to na nowo rozgorzała dyskusja nad prawami ludności żydowskiej. Ukaz z 5 VI 1862 r. jako pierwszy ogłosił prawną emancypację ludności żydowskiej na ziemiach Królestwa Polskiego; po ponad pięćdziesięciu latach starania się o nią zakończył pierwszy etap na drodze do uzyskania pełni praw przez ludność wyznania mojżeszowego na ziemiach polskich. Wyraźną przeszkodą do wprowadzenia go w pełni w życie stało się powstanie styczniowe.

Status prawny ludności żydowskiej

Sytuacja Żydów w Królestwie Polskim była zależna od wielu spraw bezpośrednio związanych ze statusem prawnym. Status ten, jaki obowiązywał w Królestwie Polskim aż do powstania styczniowego, ukształtował się w czasie długiego procesu historycznego, będąc odbiciem ówczesnego ustroju politycznego¹. Dotyczyło to

¹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 18.

dość znacznej części ludności, która w 1816 r. liczyła ok. 243 tys. (8,7% ogółu ludności), a w 1862 r. 640 tys. osób (12,9% ogółu ludności), co stanowiło 32,5% (1816 r.) i 45,5% (1862 r.) ludności miejskiej².

W Rzeczypospolitej szlacheckiej Żydzi, podobnie jak szlachta, duchowieństwo, chłopci i mieszczaństwo, stanowili odrębny stan. Co najmniej 2/3 spośród nich mieszkało w miastach, gdzie zajmowali się głównie handlem i rzemiosłem, w następnej kolejności szły wolne zawody, szynkarstwo i transport. Ludność żydowska nie posiadała jednak obywatelstwa miejskiego. Wiązało się to z zakazem przynależności do korporacji cechowych, nabywania nieruchomości, piastowania urzędów, jak również z korzystania ze wspólnego majątku³. Ludność żydowska zamieszkująca w miastach nie mogła również otrzymać inkolatu, przyznawanego grupom plebejskim⁴. Inaczej wyglądała sytuacja w miastach prywatnych, których właściciele zezwalali im na osiedlanie się, kierując się głównie korzyściami finansowymi⁵. W pozostałych utrzymywał się przywilej *de non tolerandis Judaeis*⁶ bądź tworzono oddzielne dzielnice dla Żydów. Dopiero sejm w 1768 r. przyniósł Żydom nowe możliwości w tym zakresie. Mogli oni odtąd zawierać umowy z zarządami miejskimi i mieszkać oraz zarobkować w miastach, dotychczas dla nich zamkniętych, pod warunkiem uiszczenia corocznych opłat. Tego rodzaju opłaty pobierano od Żydów aż po lata sześćdziesiąte XIX stulecia.

Władze wszystkich trzech państw zaborczych przeciwne były pozycji, jaką Żydzi cieszyli się na ziemiach polskich. Po pierwszym rozbiore Fryderyk II Wielki i Maria Teresa wypędzili rzesze ubogich Żydów do Polski celem rzekomej ochrony nowych poddanych. Następne posunięcia miały już na celu nie tyle zmniejszenie liczby Żydów, ile odebranie im przywilejów i skłonienie do asymilacji z resztą społeczeństwa.

W zaborze austriackim podstawowe normy prawne dotyczące Żydów weszły w życie w XVIII w.: w 1781 r. zniesiono większość prawnych ograniczeń dotyczących Żydów, otwierając drogę do ich asymilacji i gospodarczej aktywizacji. Wprowadzono tzw. patenty tolerancyjne z lat 1784-1789, określające politykę

² A. Eisenbach, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, Kwartalnik Historyczny 2, (1959), s. 551-520; I. Schiper, *Ludność żydowska w Warszawie w ciągu XIX stulecia*, Krajoznawstwo, Warszawa 2, (1935), s. 4; por. Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce, Wybór tekstów źródłowych XIX wieku*, Warszawa 1994, s. 9.

³ I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 5.

⁴ *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, *Od połowy XV wieku do roku 1795*, red. Z. Kaczmarczyk i B. Leśnodorski, Warszawa 1966, s. 210.

⁵ J. Paśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 244.

⁶ Ludność żydowska usuwana ze wsi nie mogła się w nich osiedlać. Komisja Rządowa do Spraw Wewnętrznych zalecała władzom miejskim, aby te wydalaly Żydów, którzy osiedlali się w nich bez pozwolenia. W miastach, teoretycznie dostępnych dla starozakonnych, od czasów Księstwa Warszawskiego tworzono dzielnice żydowskie. Pierwsza taka dzielnica powstała już w 1809 r. w Warszawie; w tym też roku zakazano Żydom mieszkać przy głównych ulicach Warszawy, czyniąc jedynie wyjątek dla przedstawicieli w znacznym stopniu zasymilowanej burżuazji i inteligencji. Ostatnią taką dzielnicę utworzono w Radomiu, już po powstaniu listopadowym, a w 1833 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wstrzymała tworzenie dzielnic żydowskich. Ponadto obowiązywał zakaz osiedlania się starozakonnych w Zagłębiu Staropolskim, dobrach rządowych i w pasie przygranicznym szerokości 21 km. (I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 6-8).

rządu wobec Żydów: obowiązek służby wojskowej (1788 r.), zniesienie niektórych ograniczeń dla Żydów w dziedzinie rzemiosła, przemysłu i handlu oraz w nabywaniu nieruchomości⁷. Patenty ograniczyły jednak zakres dozwolonych zajęć, zmniejszyły możliwości zajmowania się handlem, zakazały używania jęz. hebrajskiego i jidysz w sprawach handlowych i umowach publicznych⁸. Cesarz zlikwidował sądownictwo rabiniczne i zmusił część Żydów, zajmującą się głównie szynkarstwem i lichwą, do przeniesienia się ze wsi do miast. Dodać należy, że niektóre z miast nadal korzystały z przywileju *de non tolerandis Judaeis* (np. Biała, Jasło, Wieliczka, Żywiec)⁹, w innych zaś władze zaborcze zamknęły Żydów w oddzielnych rewirach. Wprowadzone przepisy przyczyniły się jedynie do pogorszenia warunków bytu większości społeczności żydowskiej. Owe ograniczenia dotyczyły przede wszystkim warstw uboższych, podczas gdy zamożni przedsiębiorcy mieli dość dużą swobodę działania. Powodowało to powiększanie się różnic majątkowych i społecznych wśród Żydów. Wspomnieć tu należy o dużej roli, jaką kupcy żydowscy odgrywali w handlu galicyjskim. Korzystając z dogodnych powiązań komunikacyjnych oraz posiadanych w pierwszej połowie XIX w. przywilejów celnych, sprzyjających handlowi z Rosją, ważnymi ośrodkami handlowymi stały się: Lwów i Brody¹⁰.

Zmiany w położeniu Żydów galicyjskich nastąpiły po 1848 r. Wzięli oni udział w ruchu rewolucyjnym Wiosny Ludów, który doprowadził do zbratania polsko-żydowskiego i emancypacji obywatelskiej w zaborze austriackim. Od 1859 r. władze austriackie zaczęły znosić ograniczenia prawne, a w latach 1867-1869 dokonało się ostateczne równouprawnienie obywateli.

Ustawodawstwo pruskie, wprowadzone na terytoriach odebranych Polsce, utrzymywało podział ludności na stany. Prawo ustanowiło szereg ograniczeń, które zmierzały do usunięcia z kraju Żydów, jeśli nie mogli wykazać się odpowiednim majątkiem. Tak więc w lepszej sytuacji znalazła się grupa zamożnych Żydów reprezentujących określone zawody aż do 1812 r., kiedy to ich uprzywilejowanie zostało zniesione wraz z wprowadzeniem zasady równouprawnienia obywateli.

Duże znaczenie miało *Generalne urządzenie Żydów* (*General Judenreglement*) z 17 IV 1797 r., dzielące Żydów na protegowanych (*Schutzjuden*, którzy musieli znać język niemiecki oraz posiadać określony majątek) oraz tolerowanych¹¹. Urządzenie wprowadziło: zakaz handlowania przez Żydów na wsiach, wydawania konsensów na małżeństwo wyłącznie Żydom powyżej 25 lat pod warunkiem,

⁷ A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie i honorowe Żydów (1790-1861)*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. I, Warszawa 1965, s. 243.

⁸ Warto tu wspomnieć o prawie z 1787 r., które zmusiło Żydów do przyjmowania brzmiących z niemiecka imion i nazwisk, zakazując tym samym używania nazwisk hebrajskich.

⁹ M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 32.

¹⁰ I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 397; I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 11.

¹¹ M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy...*, s. 33.

że nie osiedlą się na wsi, a także nakazywało usunąć z państwa tych, którzy nie mogli dowieść swych uprawnień do mieszkania w konkretnym mieście na terenie zaboru w czasie przyłączenia tej ziemi do Prus¹². Analogiczne zasady obowiązywały we włączonym po 1815 r. do Prus Wielkim Księstwie Poznańskim, poprzednio stanowiącym część Księstwa Warszawskiego. Dopiero Wiosna Ludów przyniosła równouprawnienie. W 1848 r. zniesiono różnice między obu kategoriami Żydów, a w 1850 r. zrównano ich w prawach z pozostałymi grupami poddanych króla Prus.

Rozbiory Polski spowodowały włączenie do Rosji terenów zamieszkałych przez wielką rzeszę Żydów; caryca Katarzyna II starała się wyciągnąć od nich jak najwięcej pieniędzy dla skarbu, a równocześnie przekształcić w siłę pomagającą w podporządkowaniu Rosji zabranych Polsce ziem: szybko pozbawiono ich przywilejów, jakimi cieszyli się w dawnej Rzeczypospolitej i zlikwidowano samodzielną kahałów.

Aby zapobiec swobodnemu przemieszczaniu się Żydów w głąb państwa moskiewskiego, w 1782 r. Żydom zezwolono na osiedlanie się jedynie w miastach, a od 1791 r. – w tzw. strefie osiedlenia. Przez kolejne lata jej obszar powiększał się, aż w końcu objął 25 zachodnich guberni cesarstwa. W 1802 r. car utworzył specjalną komisję mającą zająć się poprawą losu Żydów. Organ ten w 1804 r. zaproponował szereg przedsięwzięć, mających doprowadzić do ich asymilacji. Zaproponował, żeby Żydom pozwolić na dostęp do szkół czy nawet posiadania ziemi, ale zabronić posiadania udziałów w przemyśle browarniczym i utrzymać inne ograniczenia. Propozycje te nigdy nie zostały wprowadzone w życie, a sytuacja Żydów w strefie osiedlenia zaczęła się pogarszać.

Kwestia żydowska miała się zmienić wraz z powstaniem Księstwa Warszawskiego. Zgodnie z konstytucją z 22 lipca 1807 r. oraz *Kodeksem cywilnym* wprowadzonym w 1808 r. uznano wszystkich mieszkańców jako równych wobec prawa¹³. Ustawy rozróżniały sferę praw politycznych i praw obywatelskich. Do tych pierwszych zaliczano czynne i bierne prawo wyborcze do sejmu, na urzędy samorządowe i sądowe oraz prawo piastowania urzędów. W sferze praw obywatelskich znajdowało się korzystanie z praw cywilnych, prawo do wolności, równości wobec prawa i sądów, wolności wyznania, dostępu do służby publicznej, prawa miejskiego, oświaty, prawo do swobodnego przemieszczania się i równego z innymi obciążenia fiskalnego¹⁴.

W 1808 r. dekret, podpisany przez Fryderyka Augusta, pozbawił Żydów praw wyborczych na okres 10 lat¹⁵, podpierając się argumentami obcości kulturalnej

¹² M. Koška, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX wieku w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, w: *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 34.

¹³ W grudniu 1807 r. wydano przepisy uzupełniające do konstytucji, które dopuszczały ludność żydowską do pełni praw obywatelskich. A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów...*, s. 25.

¹⁴ M. Koška, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów...*, s. 34.

¹⁵ Wzorowano się tutaj na podobnym dokumencie z 1803 r., dotyczącym Żydów zamieszkujących Alzację.

i obyczajowej Żydów, a także słabą asymilacją w społeczeństwie. Żydzi nie mieli także prawa do nabywania dóbr ziemskich oraz nieruchomości; w większych miastach istniały rejony, w których zakazane było osadnictwo żydowskie. W rzeczywistości prawo to uderzało głównie w biedotę żydowską, gdyż bogaci Żydzi nie mieli problemów z przeprowadzką do części miast zamieszkałych przez chrześcijan. Dodatkowo Żydów wyłączono spod postanowień dekretu z 1807 r. o wolności osobistej, który miał położyć kres poddaństwu. Wokół kwestii żydowskiej rozwinęła się polemika, w której m.in. zarzucano Żydom sprzedawanie towarów złej jakości¹⁶. W polemikach tych widoczne były interesy mieszczaństwa, obawiającego się konkurencji kupców i rzemieślników żydowskich, opowiadającego się za ich prawnym upośledzeniem.

Na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. postanowiono utworzyć z większej części Księstwa Warszawskiego nowy organizm polityczny – konstytucyjne Królestwo Polskie, którego tron zajął car rosyjski. Jakkolwiek konstytucja postanowiła równość obywateli, odnosiło się to wyłącznie do chrześcijan, podczas gdy Żydów pozbawiono praw obywatelskich oraz cywilnych¹⁷. Zachowały swą moc normy prawne z czasów Księstwa Warszawskiego. Żydów nie objął powszechny obowiązek służby wojskowej, w zamian za co obłożono ich specjalnym podatkiem¹⁸. Również w miastach ludność żydowska nie miała praw miejskich¹⁹. W 1820 r. tzw. Prawa Kantonistów, wprowadzone przez cara Mikołaja I, utrzymywały podwójne opodatkowanie Żydów, którzy dodatkowo musieli dostarczać poborowych dla armii (w czasie służby najczęściej miała miejsce ich przymusowa konwersja). Zachowano natomiast pewne formy samorządowe. Do 1821 r. jego podstawową formą wspólnoty były kahały (gminy), przemianowane carskim ukazem z 20 XII 1821/1 I 1822 r. na dozory bożnicze, a ich kompetencje ograniczono do spraw wyznaniowych i akcji charytatywnych. Powierzono im także pewne funkcje administracyjne (m. in. ściąganie podatku rekruckiego)²⁰. W rzeczywistości ich uprawnienia były znacznie szersze, reprezentowały Żydów wobec władz państwowych. Rozporządzenia Komisji Rządowej do Spraw Wewnętrznych (KRSW) ustaliły stopniowo organizację gmin, które początkowo zwane były parafiami, później okręgami bożniczymi zarządzanymi przez dozory bożnicze. W 1830 r. tzw. parafie żydowskie zostały przemianowane na okręgi dozoru bożniczego²¹.

¹⁶ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich w dobie kongresowej*, Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce I (1912), s. 4; I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 11, 12.

¹⁷ „Ludowi Izraelskiemu zachowane będą prawa cywilne, które już mają sobie zapewnione przez ustawy i urzędnienia teraźniejsze; szczególne przepisy oznaczą warunki, pod którymi łatwo będzie starozakonnym uzyskać obszerniejsze uczestnictwo praw społecznych”. Cyt. za M. Koška, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów...*, s. 34.

¹⁸ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich...*, 2 (1912), s. 7.

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. XVIII, s. 46.

²⁰ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich...*, 2 (1912), s. 12-14.

²¹ W zakresie ich kompetencji znalazły się: sprawy duchowe, prowadzenie przytułków dla sierot, ubogich, pomoc finansowa szpitalom żydowskim, utrzymanie cmentarzy żydowskich, repartycja i ściąganie podatku rekrutowego. A. Eisenbach, *Z dziejów ludności ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w.*, Warszawa 1983, s. 237.

W 1824 r. wprowadzono kary za noszenie tradycyjnego stroju²². W 1825 r., na wzór rosyjski, został powołany w Królestwie Polskim Komitet do spraw Żydowskich (tzw. Komitet Starozakonnych), którego obowiązkiem miała być analiza całego prawodawstwa obowiązującego Żydów i przedstawienie w tej sprawie opinii i wniosków. Swoje działania mieli rozpocząć od przeprowadzenia „reformy moralnej” ludności żydowskiej, czemu m.in. miało służyć założenie w 1826 r. Szkoły Rabinów w Warszawie i zaostrezenie cenzury ksiąg religijnych²³. W 1837 r. car Mikołaj I rozwiązał Komitet Starozakonnych i zlecił Radzie Administracyjnej opracowanie nowego „urządzenia Żydów” na wzór ustawy rosyjskiej z 1835 r.²⁴

W społeczeństwie następowały również istotne zmiany. Zaczęło kształtować się środowisko zamożnych przedsiębiorców, powstawała inteligencja, złożona przede wszystkim z przedstawicieli wolnych zawodów (lekarze, nauczyciele, artyści, księgarze), gdyż Żydzi nie byli zatrudniani w urzędach i instytucjach publicznych. Te warstwy utrzymywały kontakty z analogicznymi środowiskami polskimi i brały żywy udział w życiu intelektualnym oraz w ruchu politycznym. Stopniowo zbliżały się też do polskiego otoczenia pod względem stroju, obyczaju oraz języka. Rodziły się w nich dążenia do pozyskania pełni praw obywatelskich, a także do wyzwolenia i przeobrażenia całej społeczności żydowskiej.

Powstanie listopadowe nie zmieniło położenia prawnego Żydów, gdyż władze powstańcze nie zamierzały podjąć reform w żadnej dziedzinie życia społecznego. Mimo to w walkach w obronie Warszawy przed armią rosyjską udział brała żydowska Gwardia Miejska²⁵. Była ona złożona w większości z Żydów ortodoksyjnych, którym pozwolono na niegolenie bród, nawet wtedy, gdy przywdziewali mundury. Syn Berka Joselewicza, Józef Berkowicz, nawiązując do tradycji ojca, organizował, wraz z synem Leonem, oddział żydowskiej kawalerii powstańczej. Reszta ludności żydowskiej mogła służyć w formującej się Straży Bezpieczeństwa²⁶.

Po klęsce powstania zaistniała nowa sytuacja dotycząca praw obywatelskich Żydów, które – mimo iż formalnie gwarantowane przez Statut Organiczny z 1832 r. – w rzeczywistości nie były wprowadzane w życie. Było to powodem dalszego

²² Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 10; M. Koška, *Obyczaje żydowskie w świetle prawa obowiązującego w XIX wieku w Królestwie Polskim* [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 1, *Żydowskie gminy wyznaniowe*, red. J. Woronczak, Wrocław 1995, s. 18.

²³ Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 10; N. Gąsiorowska, *Cenzura żydowska w Królestwie Kongresowym*, *Kwartalnik poświęcony badaniom przeszłości Żydów w Polsce 2 (1912)*, s. 3; W. Jemielity, *Ośrodki religijne i ludność wyznania moźeszowego we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Łomża 2001, s. 31.

²⁴ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 265.

²⁵ Grupa kupców, bankierów, lekarzy oraz dyrektor Szkoły Rabinów, powołując się na art. 58 konstytucji Księstwa Warszawskiego oraz na dekrety z 19 XII 1807 i 7 IX 1808 r., wniosła memoriał do Rządu Tymczasowego o dopuszczenie Żydów do służby w Gwardii Narodowej. W rezultacie Chłopiński rozporządzeniem z 26 grudnia zezwolił na wstąpienie do Gwardii Narodowej Żydom, spełniającym wymagania dekretu z 16 III 1809. (L. Schiper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932, s. 57, 259-263).

²⁶ Według stanu z 9 II 1831 r., w Gwardii Narodowej służyło 409 Żydów, a w oddziałach Gwardii Miejskiej 1268 Żydów. M. Lewandowski, *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Biuletyn ŻIH 10-20 (1956), s. 114.

traktowania ludności żydowskiej jako osobnego stanu, któremu władze rządowe odmawiały nadania praw obywatelskich.

Pierwsze próby o zniesienie ograniczeń handlowych i prawa nabywania nieruchomości zaczęły napływać po uchwale Rady Administracyjnej z 5 IV 1832 r. o udzielaniu pomocy tym grupom ludności żydowskiej, które poniosły straty w czasie powstania²⁷. Wszyscy Żydzi, mimo iż powołujący się na lojalną postawę lub pomoc udzieloną władzom rosyjskim, spotkali się z odmową władz tłumaczących iż prawo miejskie udzielone jest samym chrześcijanom i nadaje im wolność używania praw politycznych, z których, jak wiadomo, Żydzi byli wyłączeni.

Zasadniczo Żydom proszącym o przyznanie praw obywatelskich dawano odpowiedź odmowną. Niektórym tylko osobom, posiadającym znaczny potencjał gospodarczy i większe wpływy, władze udzielały pewnych przywilejów, traktując to jako namiastkę praw obywatelskich. Przykładem mogą być zezwolenia na dzierżawę dóbr i młynów, wyszynk trunków, utrzymywanie koni pocztowych oraz wykonywanie wszelkich zawodów zakazanych dla ludności żydowskiej, nadane przez Radę Administracyjną w 1834 r. K. Szapiro, M. Michelsonowi i H. Mandelsbergowi²⁸.

W jakim stopniu władze Królestwa wpływały hamująco na wszelkie próby przyznania szerszych praw ludności żydowskiej, o tym świadczy następujący fakt. W dniach 4-16 IV 1838 r. minister sekretarz stanu zawiadomił namiestnika, że car nadał Leonowi Goldstandowi „prawo obywatelstwa w Królestwie pod zwykłymi warunkami”. Rada Administracyjna, przyjmując to do wiadomości, interpretowała ten przywilej w zawężonym zakresie, udzielając mu tylko „prawa nabywania dóbr ziemskich pod zwykłymi warunkami”, tj. określonymi w uchwale z września 1832 r.²⁹.

Posiadanie przez wybranych członków ludności żydowskiej wyżej wymienionych przywilejów znacznie podniosło ich pozycję społeczną³⁰. Przywileje te bowiem mogły świadczyć o zasługach społecznych, czy też o cnotach obywatelskich, dlatego też uzyskanie takich praw dla żydowskich właścicieli ziemskich, wyróżniających się kapitałem, działalnością społeczną bądź wykształceniem, stanowiło punkt wyjścia do starań o uwolnienie się od innych ograniczeń³¹.

²⁷ AGAD, Protokoły Rady Administracyjnej, t. 38, s. 157.

²⁸ AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 351.

²⁹ Zgodnie z uchwałą Rady Administracyjnej z 6/18 IX 1832 r., zezwolenia na nabywanie dóbr ziemskich udzielano pod następującymi warunkami:

- a) w dobrach tych nie wolno osiedlać Żydów, chyba że zajmą się oni osobiście uprawą roli,
- b) w dobrach tych Żydzi nie mogą zajmować się dzierżawą propinacji,
- c) rząd zachowuje dla siebie prawo mianowania wójta oraz prawo kolacji,
- d) nabycie dóbr na własność nie nadaje właścicielom praw politycznych (AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 350.).

³⁰ Przykładem może być F. Machenbaum, który otrzymał zezwolenie na nabycie domu poza rewirem i zamieszkania w nim; M. Orłowski uzyskał zwolnienie od wszelkich specjalnych podatków płaconych przez ludność żydowską; Berek Chwat otrzymał przywilej zamieszkania poza rewirem w Warszawie oraz prowadzenia handlu i wyszynku trunków; A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie...*, s. 271.

³¹ Postanowieniem z dnia 6 XII 1833 r. Rada Administracyjna wyjaśniła, iż Żydzi, którzy już posiadają lub nabędą przywilej nabywania dóbr ziemskich mogą mieszkać wszędzie w Warszawie poza rewirem, jeśli spełnią warunki dekretu z 16 III 1809 r.; AGAD, KRSW, sygn. 5751, k. 155.

Poczesne obywatelstwo

W latach czterdziestych XIX w. powstały dwie instytucje prawne, przyznające dwa rodzaje przywilejów: poczesne obywatelstwo, będące przywilejem tytularnym, co dawało posiadaczowi konkretne uprawnienia, oraz tzw. prawo obywatelstwa dla Żydów, czym określano pewne przywileje stanowiące wyłączenie od obowiązujących wobec Żydów przepisów.

Poczesne obywatelstwo³² zostało ustanowione w Cesarstwie manifestem cara z 10 IV 1832 r. Ustawa ta wprowadziła dwa stopnie poczesnego obywatelstwa: osobiste i dziedziczne. W uzupełnieniu manifestu z 1832 r. wydano szereg ustaw³³ rozszerzających przywilej poczesnego obywatelstwa na niektóre grupy szlachty polskiej w zachodnich guberniach Rosji. Jeśli chodzi o nadawanie tego przywileju niektórym przedstawicielom ludności żydowskiej w Rosji, to manifest kwietniowy przewidywał wiele ograniczeń. Mianowicie paragraf 15 mówił, iż „Żydzi w tych guberniach, w których mieszkać jest im dozwolone, mogą być zaszczycony na mocy szczególnych najwyższych ukazów poczesnym obywatelstwem”, lecz tylko „za nadzwyczajne zasługi lub celujące postępy w naukach, sztukach, handlu lub przemyśle”³⁴. Również oddzielne „prawo o Żydach” z 13 IV 1835 r. w Cesarstwie przewidywało, że Żydzi którzy ukończyli uniwersytet ze stopniem magistra oraz artyści z dyplomem Akademii Sztuk Pięknych, mogą ubiegać się o poczesne obywatelstwo osobiste, zaś Żydzi lekarze o poczesne obywatelstwo dziedziczne³⁵.

W następnych latach wydano uzupełniające przepisy odnośnie do nadawania niektórym Żydom tego prawa. Najważniejsze z nich wiązały się ze staraniami o osadzenie Żydów na ich roli. Artykuł 79 ustawy z 26 XII 1844 r. o żydowskich właścicielach dóbr ziemskich i kolonistach żydowskich przewidywał, że właściciele gruntów, na których osiedli się 50 Żydów, może po 3 latach ubiegać się o osobiste poczesne obywatelstwo³⁶. Ci zaś, którzy osiedlą 100 osób, mogą po tymże czasie uzyskać dziedziczne poczesne obywatelstwo. Kilka lat później zmodyfikowano tę ustawę³⁷.

W 1836 r. w Królestwie Polskim wprowadzono nową ustawę o szlachectwie, co było powodem odrzucenia prawa o poczesnym obywatelstwie na tym tere-

³² Termin „poczesne” pozostawiony jest z oryginalnego brzmienia źródeł, gdyż tak ówczesnie tłumaczono słowo „poczotnoje”. W języku staropolskim słowo „poczesny” oznaczało: godny czci, honorowy (B. Linde, *Słownik staropolski*, t. IV, [b. r. w.], s. 323).

³³ M.in. Ustawa z 7 II 1834 r. oraz z 23 XII 1838 r.

³⁴ *Starania przedstawicieli burżuazji żydowskiej o przywilej poczesnego obywatela w Królestwie Polskim*, Biuletyn ŻIH 34 (1960), s. 135.

³⁵ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 348.

³⁶ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. III, Warszawa 1968, s. 270-272.

³⁷ Art. 20 uchwały Rady Państwa z 5 III 1847 r., dotyczący kolonistów żydowskich w posiadłościach rządowych, przewidywał, że właściciele dóbr, którzy własnym kosztem założą kolonie żydowskie, otrzymają poczesne obywatelstwo: osobiste, jeśli osiedlą 25 rodzin, zaś dziedziczne, jeśli osiedlą 50 rodzin żydowskich.

nie³⁸. Nowy ukaz carski z 25 VI/7 VII 1836 r. wprowadził w Królestwie podział szlachectwa na dziedziczne i na osobiste³⁹. Posiadanie prawa szlachectwa dawało posiadaczom realne przywileje, np. wolny dostęp do publicznej służby cywilnej, zwolnienie od osobistych podatków, od kar cielesnych, we wsiach – zwolnienie od kwaterunku, zmniejszenie okresu służby wojskowej. Prawo o szlachectwie odnosiło się jednak do pełnych obywateli. Żydzi zaś, pozbawieni praw obywatelskich, nie mogli tym samym z przywileju szlachectwa korzystać. Dlatego też władze Królestwa, mimo że nie wprowadziły w Królestwie instytucji poczesnego obywatelstwa, nadawały ten przywilej od 1840 r., według wzorców carskich, nielicznym grupom burżuazji żydowskiej⁴⁰.

Polityka władz carskich w kwestii nadawania tytułu poczesnego obywatelstwa zmierzała do ograniczenia liczby osób obdarzonych tym przywilejem, uzasadniając to nadaniem w nader ważnych wypadkach⁴¹.

Po raz pierwszy przywilej dziedzicznego poczesnego obywatelstwa uzyskał Jakub Epstein, na podstawie ukazu cara z 16/28 IV 1840 roku. Był on byłym oficerem wojsk polskich, prezesem Rady Szczegółowej szpitala żydowskiego w Warszawie. Wraz z przywilejem uzyskał zwolnienie od osobistych podatków, od służby wojskowej, kar cielesnych itd. Heroldia w Królestwie miały wydać Epsteinowi dyplom według wzoru dyplomów w Cesarstwie⁴².

Tytuł poczesnego obywatelstwa w istocie rzeczy nie dawał większych praw ani przywilejów. Jego posiadacz nie miał praw wyborczych do władz miejskich, ani prawa do nabywania dóbr ziemskich, posiadał za to możliwość podniesienia pozycji społecznej, a w następstwie uwolnienie się od różnych ograniczeń⁴³.

Sprawa przyznania Żydom praw obywatelskich przybrała inny obrót z chwilą wprowadzenia w Królestwie na mocy ukazu z 12/24 IX 1843 roku obowiązku służby wojskowej dla Żydów⁴⁴. Ludność żydowska, powołując się na ukaz cara

³⁸ Do tego czasu obowiązywały w Królestwie przepisy z 5/7 VI 1817 r., w myśl których o szlachectwo mógł się ubiegać każdy obywatel po 10 latach pracy w urzędzie lub na stanowisku nauczyciela szkół publicznych, poprzez awans wojskowy z żołnierza na oficera, ponadto jeśli przyczynił się do rozkwitu oświaty, przemysłu lub rolnictwa. (AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. III, s. 271).

³⁹ Szlachectwo dziedziczne przysługiwało przede wszystkim osobom, które je posiadały przed 1836 r., zaś ubiegać się o nie mogli odąd wyżsi oficerowie i urzędnicy państwowi. Szlachectwo zaś osobiste zapewniono niektórym grupom bogatej burżuazji i inteligencji pochodzenia mieszczańskiego. W 1859 r. główne zasady uzyskiwania szlachectwa, obowiązujące w Cesarstwie, otrzymały moc obowiązującą również w Królestwie Polskim. Ukaz z 27 XI/9 XII 1839 (AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. XXIV, s. 263); Uchwały Rady Państwa z 5 I 1848 r. (AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. XX, s. 395); ukaz z 10/12 III 1859 (AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. LII, s. 373).

⁴⁰ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 312.

⁴¹ Kryteria, jakie musiał spełniać kandydat ubiegający się o przywilej poczesnego obywatelstwa, były następujące: zasługi wobec władz rosyjskich lub dla kraju, służba wojskowa, działalność charytatywna (np. w Radach Szczegółowych szpitali, przytułków dla ubogich), społeczną (w zarządach gmin żydowskich, w Komitetach Obywatelskich do rozkładu opłaty w dziedzinie klasycznej), na polu wydawniczym lub oświatowym. A. Wein, *Starania Żydów o uchylenie ograniczeń praw cywilnych w Królestwie*, Biuletyn ŻIH 36 (1960), s. 50.

⁴² M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939*, Warszawa 1979, s. 46.

⁴³ A. Wein, *Starania Żydów...*, s. 51.

⁴⁴ Pobór Żydów odbywał się według ogólnie obowiązujących przepisów o zaciągu ludności do wojska. Oprócz wyłączeń służących chrześcijanom prawo do zwalniania od służby mieli także rabi-

z 26 I/7 II 1817 oraz na decyzję rządu z 5/17 V 1817, która głosiła, że „Żydzi są uwolnieni od pełnienia służby wojskowej, zarówno podczas pokoju, jak i w czasie wojny, dopóki nie zostaną dopuszczeni do korzystania z praw publicznych”⁴⁵, żądała zmiany swego położenia⁴⁶.

W tym samym 1843 roku na wniosek namiestnika, car nadał dziewięciu známym kupcom i przemysłowcom żydowskim, ubiegającym się o prawo obywatelstwa, przywilej nabywania dóbr ziemskich pod pewnymi warunkami, m.in. że nabywca zobowiązany jest do osiedlenia w ciągu 3 lat na nabytych dobrach po 25 rodzin żydowskich, a po upływie 3 lat może ubiegać się o wolność nabywania nieruchomości, mieszkania przy głównych ulicach miasta, a także prawo prowadzenia zakładu handlowego bądź przemysłowego⁴⁷. Niestety praktyka daleka była od nadawania prawa obywatelstwa osobom, które otrzymały przywilej nabywania dóbr ziemskich.

Sytuacja zmieniła się w 1846 r., kiedy na wniosek namiestnika Rada Administracyjna nadała Gustawowi Aszertowi z Warszawy prawo obywatelstwa. Zasadniczo nie różniło się ono od przywileju z 1843 r. Dodano tylko, iż prawo nabywania dóbr nie przechodziło na potomstwo. Wyjątkiem był przypadek Mathiasa Rosena, posiadającego już przywilej poczesnego obywatelstwa, car w 1845 r. „w nagrodę zasług... udzielić mu raczył w sposobie wyjątkowych prawo nabywania dóbr ziemskich i miejskich nieruchomości bez ograniczenia warunkami”⁴⁸, jakie ustanowiono dla innych Żydów.

Institucja prawa obywatelskiego dla Żydów uległa wkrótce dalszym zmianom, gdyż obok przywileju osobistego powstało obywatelstwo dziedziczne na wzór dwóch form szlachectwa, a także poczesnego obywatelstwa. Kiedy na wniosek namiestnika Paskiewicza, car udzielił w 1850 r. dwóm Żydom „przywileju obywatelskich dziedzicznych praw podług przykładów, jakie miały miejsce [...] z rozciągnięciem takowych na dzieci”⁴⁹ okazało się, że władze nie umiały określić zakresu tak szerokich uprawnień, gdyż nikt wcześniej takowego przywileju nie otrzymał⁵⁰. Z tego wynika, iż KRSW tzw. prawo obywatelskie rozumiała jako prawo nabywania dóbr ziemskich.

ni oraz niektóre kategorie kolonistów w osadach żydowskich (art. 14). Ponadto wolni od poboru byli Żydzi, którzy już przyjęli lub przed poborem zgłosili chęć przyjęcia chrztu (art. 17). (AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. XXXIII, s. 55).

⁴⁵ Cyt. za A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie...*, s. 283.

⁴⁶ Wiadomo, że przedstawiciele ludności żydowskiej w Królestwie wysłali w końcu 1843 r. delegację do Petersburga, która w złożonym tam memoriale domagała się, zgodnie z porozumieniem z 1817 r., równouprawnienia Żydów: Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce 1912, s. 91.

⁴⁷ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 355; A. Szczypiorski, op. cit., s. 34-36.

⁴⁸ AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 354, odezwa sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej z 27 IV 1845 r.

⁴⁹ AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 349.

⁵⁰ We wszystkich bowiem dotychczasowych przywilejach ustanowiono warunek, że prawo posiadania dóbr nabytych spada i na potomków w linii prostej, lecz prawo nabywania jest tylko osobistym przywilejem.

W następnych latach niektórzy żydowscy przedsiębiorcy i dzierżawcy ubiegali się o prawa obywatelskie lub o uwolnienie ich od niektórych ograniczeń. Niektórzy, nie mogąc uzyskać pełnych praw, przyjęli chrzest⁵¹, automatycznie otrzymując prawo miejskie oraz zwolnienie od wszystkich ograniczeń i specjalnych podatków, ciężących na ludności żydowskiej.

Do debaty nad kwestią praw obywatelskich dla ludności żydowskiej doszło przy okazji wizyty Mosera Montefiore w Rosji i Królestwie w maju 1846 r., mającą na celu wyjednanie u władz zmiany położenia Żydów. Po powrocie do Londynu Montefiore przesłał ministrowi dóbr państwowych hr. Kisielewowi dwa obszernie memoriały, jeden o Żydach w Rosji, drugi o Żydach w Królestwie⁵². Poruszono w nich kwestie ograniczeń w stosunku do Żydów w zakresie wykonywania rzemiosł, zamieszkiwania w miastach i wsiach, obowiązku płacenia specjalnych podatków i wnoszenia opłat, ograniczenia w zakresie osadnictwa rolniczego, a ponadto niedopuszczenia Żydów do urzędów publicznych, do świadczenia w sprawach karnych, niemożność awansowania żołnierzy żydowskich w wojsku⁵³ i wiele innych spraw. Minister sekretarz stanu Turkuł, któremu władze carskie przekazały memoriał, przygotował obszernie uwagi i kilka wniosków, które następnie Kisielew przedstawił carowi. Ich kopie przesłano Paskiewiczowi, a następnie Radzie Administracyjnej i komisjom Rządowym⁵⁴.

Turkuł przyznał rację Montefiorowi, gdyż istotnie położenie Żydów w Królestwie Polskim było gorsze niż w Cesarstwie. Wysunął również kilka propozycji m.in. pełnego równouprawnienia Żydów w cechach, zamiany systemu specjalnych podatków, dopuszczenia Żydów do świadczenia w sprawach karnych, zezwolenia na przyjazd do stolicy, dopuszczenia ich do niektórych zakazanych zawodów, itd⁵⁵. We wszystkich tych sprawach wypowiedziały się komisje rządowe i poszczególne ich wydziały. Na ogół wszystkie wypowiedziały się za utrzymaniem sytuacji bez zmian, argumentując, że dopiero zmiana obyczajów i wyższy stopień cywilizacji uczyni ludność żydowską zdolną do uzyskania praw obywatelskich. Żadnych praw nie otrzymały grupy burżuazji i inteligencji żydowskiej, które sposobem życia i działalnością nie odróżniały się od tych samych warstw ludności chrześcijańskiej w kraju.

⁵¹ Np. Jan Epstein, Leopold Kronenberg, Jan Bloch, Jakub Stanisław Cohn [i inni]. Według J. Szackiego, w latach 1832-1855 przyjęło chrzest ok. 50 bankierów, przemysłowców i kupców żydowskich (*Żydzi w Warszawie*, t. II, s. 43); Według innych źródeł, w latach 1821-1854 misjonarze ochrzczili w Królestwie 361 Żydów, I. Fein, *Działalność misjonarzy angielskich w Królestwie Polskim i Rosji w XIX wieku*, Yivo Bleter, Nowy Jork 24, 1 (1934), s. 42.

⁵² Sir Mojżesz Montefiore (1784-1885), bankier, działacz społeczny w Anglii, przewodniczący Związku Gmin Żydowskich. Jego petycja w sprawie położenia ludności żydowskiej w Królestwie została wydrukowana w *Kwartalniku Poświęconym Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce* 1 (1912), s. 84-91.

⁵³ Tamże, s. 84-91; *Kurier Warszawski* z 27 V 1846.

⁵⁴ Pismo Turkuła do Paskiewicza z 16/28 I 1848 oraz „*Uwagi nad spostrzeżeniami Mojżesza Montefiora, dotyczącymi Żydów w Królestwie Polskim*”.

⁵⁵ N. Gąsiorowska, *Cenzura żydowska w Królestwie Kongresowym*, *Kwartalnik Poświęcony Badaniom Przeszłości Żydów w Polsce* 2 (1912), s. 21.

W 1856 r. Komitet Żydowski otrzymał polecenie opracowania nowych projektów i zbadania możliwości unifikacji prawodawstwa wobec Żydów w Cesarstwie i Królestwie. W tym celu powołano w końcu 1856 r. w skład Komitetu Żydowskiego ministra sekretarza stanu Tymowskiego. Stało się tak dlatego, gdyż rząd petersburski był skłonny do zniesienia pewnych ograniczeń, które obowiązywały Żydów w Królestwie, by wyeliminować ewentualną możliwość wykorzystania niezadowolonych Żydów przez polskie stronnictwa polityczne przeciw carowi.

Początkowo zadaniem unifikacji zajęła się KRSW, lecz pośpiech i konieczność uwzględnienia przepisów wydanych przez inne resorty skłoniły do utworzenia komitetu z przedstawicieli trzech komisji rządowych: spraw wewnętrznych, sprawiedliwości i skarbu. Na podstawie powstałych materiałów KRSW złożyła Radzie Administracyjnej 7/19 X 1858 r. obszernie sprawozdanie, w którym uzasadniała konieczność utrzymania wszystkich istniejących ograniczeń w stosunku do Żydów, argumentując to z jednej strony szkodliwym wpływem Żydów na ogół mieszkańców Królestwa Polskiego, a z drugiej strony dobrem dla samych Żydów⁵⁶. KRSW nawet zalecała, aby w przyszłości nie udzielano więcej „prawa obywatelstwa”, lecz ograniczono się tylko do nadania niektórym Żydom przywileju poczesnego obywatelstwa⁵⁷.

Tak więc na skutek oporu administracji Królestwa sytuacja ludności żydowskiej nie uległa żadnej zmianie. W końcu lutego 1859 r. większość Komitetu odrzuciła postępowe projekty. W odpowiedzi minister sekretarz stanu Tymowski w końcu 1859 r. zasugerował, aby przyjmując zasadę równouprawnienia, znieść wszelkie ograniczenia w dziedzinie zamieszkania, z wyjątkiem pasa granicznego, pozwolić Żydom mieszkać na terenie całego kraju; przyznać im prawo do piastowania urzędów państwowych i komunalnych, do nabywania nieruchomości⁵⁸. O czasie realizacji tych ogólnych postanowień miał rozstrzygnąć namiestnik, w zależności od sytuacji w kraju i położenia innych grup ludności. Według Tymowskiego, już same zadeklarowanie tych praw mogłoby pozyskać ludność żydowską w Królestwie dla Rosji.

Kolejne kroki uczynił Aleksander Wielopolski, który przedłożył Radzie Stanu projekt ustawy, przyjętej w czerwcu 1861 r., w myśl której starozakonni otrzymali czynne i bierne prawo wyborcze do miejskich i powiatowych rad samorządowych⁵⁹. Później Wielopolski zaproponował zniesienie ograniczeń w zakresie nabywania i dzierżawienia przez Żydów nieruchomości miejskich i ziemskich oraz

⁵⁶ Same ograniczenia miały na celu skierowanie Żydów do oświaty, moralności i do zajęć godziwych, korzystnych dla kraju; A. Szczypiorski, op. cit., s. 38.

⁵⁷ Z wniosków proponowanych przez KRSW w 1858 r., na uwagę zasługują następujące:
1) przywilej nabywania dóbr ziemskich powinien być udzielany tym Żydom, którzy posiadają prawo poczesnego obywatelstwa dziedzicznego oraz ewentualnie tym, którzy ukończyli Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i otrzymali świadectwo ze stopniem celującym;
2) na stałe zamieszkanie w Warszawie zezwolić tylko tym Żydom, którzy ukończyli wyższy lub średni zakład naukowy (AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 163).

⁵⁸ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 416; I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 14.

⁵⁹ Jutrzenka, nr 18, 1861; M. Berg, *Zapiski o polskich spiskach i powstaniach*, t. II, Warszawa 1906, s. 112-113.

zamieszkiwania w miastach i na wsi. Zachował jednak ograniczenia w zakresie handlu, rzemiosła, przemysłu i obciążeń podatkowych⁶⁰. Mimo to w listopadzie 1862 r. zapadła decyzja o zniesieniu od 1863 r. podatków: koszerne, biletowego i konsensowego⁶¹. Poprzez swoje reformy margrabia liczył, iż pozyska Żydów do swoich celów, i że odizoluje ją od ruchu rewolucyjnego lub przynajmniej zneutralizuje. Warto wspomnieć, że w ówczesnej sytuacji rewolucyjnej władze carskie były również skłonne do pewnych ustępstw na rzecz ludności żydowskiej. Tak więc poczynania władz zmierzały do rozbrajania między dwoma grupami ludności lub zneutralizowania Żydów⁶².

Z programem reform społecznych Wielopolskiego ściśle wiązała się reforma całego szkolnictwa. Ogólny projekt reform, opracowany na zlecenie dyrektora Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez pisarza Józefa Korzeniowskiego, zakładał, że nauka jest prawem i obowiązkiem wszystkich obywateli, a szkoły są polskie. Głównymi cechami tej reformy były: przymus szkolny i polskość szkoły. Szkoła miała być nie tylko polska, ale i polonizująca. To właśnie poprzez szkołę miała się dokonać asymilacja społeczeństwa. Te względy zdecydowały, że Wielopolski przyjął projekt Izaaka Kramsztyka. Projekt ten został następnie opublikowany, a Korzeniowski włączył główne sugestie Kramsztyka do projektu reformy szkolnictwa⁶³.

Oceniając projekt Wielopolskiego, należy stwierdzić, że nie stanowił on radykalnego programu rozwiązania kwestii żydowskiej. Wiadomo, że margrabia nie był też za radykalną reformą włościańską, za pełnym uwłaszczeniem. Jego reforma czynszowa, leżąca w interesie wielkiej i średniej własności ziemskiej, stanowiła kompromis, rozszerzający na cały kraj zasadę sporadycznych regulacji czynszowych w dobrach skarbowych i prywatnych. Kompromisem był też projekt dotyczący kwestii żydowskiej. Jest rzeczą znamionną, iż ani w projekcie, ani w *Wykładzie powodów* nie sformułowano nawet zasady równouprawnienia Żydów, deklarowanej i przyjętej później przez Powstańczy Rząd Narodowy. Wielopolski chciał jedynie rozszerzyć uprawnienia tej grupy ludności Królestwa, poprawić jej sytuację. Zakres proponowanych przez Wielopolskiego reform znalazł również wyraz w samej nazwie projektu, która brzmiała: *Projekt do ukazu o uprawnieniu Żydów w Królestwie Polskim* lub *O używaniu praw cywilnych przez Żydów*⁶⁴. Niestety, reformy te nie zadowolili ludności żydowskiej. Negatywnie ustosunkowała się do niego przede wszystkim żydowska młodzież radykalna. Również kręgi bogatego mieszczaństwa, które przedstawiły Wielopolskiemu postulaty społeczności żydowskiej, były zawiedzione kompromisową wymową projektu. Grupy te

⁶⁰ N. Gąsiorowska, *Cenzura żydowska...*, s. 8-12.

⁶¹ M. Koška, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów...*, s. 35.

⁶² A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 423.

⁶³ Jutrzenka, 1861, nr: 24, 55; 1862; I. Kramsztyk, *Myśli o wychowaniu młodzieży izraelskiej*, w: *Kazania*, s. 321-330. D. Neufeldt, *Projekt do ustawy wychowania młodzieży wyznania mojżeszowego*, Jutrzenka 1863, nr 1. Warto wspomnieć, że Wielopolski, organizując Szkołę Główną, zamierzał utworzyć katedrę języka hebrajskiego i historii Żydów.

⁶⁴ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 428

dążyły do równouprawnienia i wierzyły, że obecnie polskie stronnictwa poprą ich dążenia⁶⁵. Inne były powody niezadowolenia ortodoksyjnych i religijno-konserwatywnych grup ludności żydowskiej. Z wyjątkiem Beera Meiselsa i jego zwolenników sprzeciwiały się one udziałowi Żydów w manifestacjach o charakterze politycznym, zwalczały wręcz łączenie się z ruchem rewolucyjnym. Były usposobione opozycyjnie zarówno wobec reformatorskiej działalności burżuazji żydowskiej, jak i wobec polityki Wielopolskiego. Natomiast mieszczaństwo żydowskie nie zajmowało jednolitej postawy względem programu reform. Świadczy to dodatkowo o znacznym rozwarstwieniu społecznym Żydów, o różnym stopniu emancypacji i zainteresowania sytuacją w kraju.

W latach 1860-1863 Żydzi, solidaryzując się z polskim społeczeństwem, wzięli udział w manifestacjach patriotycznych i konspiracji, która poprzedziła wybuch powstania styczniowego. Po śmierci arcybiskupa Fijałkowskiego ludność żydowska wraz z duchowieństwem, któremu przewodził Beer Meisels, wzięła liczny udział w pogrzebie 10 X 1861 r. Mimo iż uroczystość pogrzebowa była uzgodniona z władzami rządowymi, to jednak koła radykalne przekształciły pogrzeb w demonstrację polityczną. Również młodzież żydowska przygotowała chorągiew z emblematami narodowymi: orłem polskim i pogonią litewską. Członkowie zarządu gminy warszawskiej oraz duchowieństwo z Meiselsem oczekiwali konduktu żałobnego na specjalnej trybunie na placu Bankowym. Tu ludność żydowska przyłączyła się do konduktu. Absolwenci Szkoły Rabinów rozwinęli chorągiew narodową⁶⁶. Chciano w ten sposób zmanifestować solidarność Żydów z ruchem patriotycznym. W obawie przed rozszerzeniem się ruchu rewolucyjnego i nowymi demonstracjami, władze wprowadziły 14 X 1861 r. w całym kraju stan wojenny⁶⁷. Już następnego dnia doszło do starcia z wojskiem. Zamknięto polskie kościoły, a na dowód więzi z polskim społeczeństwem, Meisels kazał zamknąć synagogę. Wielu działaczy zostało aresztowanych, a po zbadaniu sprawy wystosowano wnioski m.in. o deportację Beera Meiselsa do Austrii.

Niepokojąca sytuacja w zachodnich guberniach Cesarstwa, manifestacje patriotyczne na Litwie, Białorusi, aktywna postawa ludności żydowskiej, która w większości solidaryzowała się z polskim ruchem niepodległościowym⁶⁸, oraz zaostrzająca się sytuacja polityczna w Królestwie doprowadziły do zmian. Władze doszły do wniosku, iż jeśli Żydzi zostali już dopuszczeni do wyborów do rad samorządowych, korzystają z uprawnień politycznych, nie mogą wobec nich obowiązywać ograniczenia w dziedzinie prawa cywilnego. 26 sierpnia zarządzeniem Rady Administracyjnej Żydzi zostali dopuszczeni do stanowisk kierowniczych w kor-

⁶⁵ M. Bałaban, *Duchowieństwo żydowskie w okresie powstania 1863*, Głos Gminy Żydowskiej, nr 1, Warszawa 1938, s. 4-8; H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski 1803-1977*, t. II, Kraków 1878, s. 30.

⁶⁶ O tę chorągiew indagowano w śledztwie Meiselsa, Feinkinda, Kamionera i innych, w: *Żydzi a powstanie styczniowe*, s. 196-208 zeznania śledcze, polityczne raporty s. 38.

⁶⁷ Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 54.

⁶⁸ F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, w: *Wiek XIX, prace ofiarowane S. Kieniewiczowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 14.

poracjach rzemieślniczych i kupieckich. Mogli odtąd być wybierani na sędziów trybunałów handlowych oraz na radców Banku Polskiego⁶⁹. 28 listopada anulowano podatek koszerne od 1 I 1863 r. począwszy. Ponadto zniesiono opłatę biletową od Żydów przybywających do Warszawy oraz inne świadczenia natury fiskalnej i gospodarczej⁷⁰. Wszystkie te rozporządzenia miały konkretne cele polityczne. Wielopolski, przyjmując delegację żydowską, dał jej do zrozumienia, iż w warunkach, gdy władze rządowe realizują zasadę równouprawnienia, „Żydzi nie mają żadnego powodu mieszania się w pewne rzeczy”⁷¹.

Wszystkie te zarządzenia, podobnie jak ukaz o oczynszowaniu chłopów, były częścią długiego procesu, a wprowadzenie ich w życie stało się możliwe w rewolucyjnej sytuacji kraju. Wszystkie przepisy odnosiły się do prawodawstwa cywilnego. Ponadto zniesiono dotychczasowe ograniczenia w zakresie prawa prywatnego i karnego. Żydzi mogli odtąd występować jako świadkowie przy spisywaniu aktów notarialnych i aktów stanu cywilnego, przy składaniu zeznań w sprawach karnych. Jednakże i w dziedzinie praw cywilnych utrzymywały się jeszcze przez wiele lat relikty dawnego ustroju stanowego⁷². Obowiązywał więc zakaz zajmowania się przez Żydów produkcją i wyszynkiem trunków na wsi, z wyjątkiem osiedli zamieszkałych wyłącznie przez Żydów. Zachowano dawne przepisy o niedopuszczaniu ich do opieki nad dziećmi chrześcijańskimi, a także o prowadzeniu oddzielnych aktów stanu cywilnego dla ludności żydowskiej.

Mimo iż ustawa z czerwca 1861 r. przyznała ludności żydowskiej czynne i bierne prawo wyborcze do rad samorządowych, co w ówczesnych warunkach oznaczało zrównanie jej w prawach politycznych z innymi mieszkańcami kraju, całkowite i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów dopiero zadeklarował w swojej odezwie z czerwca 1863 r. powstańczy Rząd Narodowy, a deklarację tę umocniła odezwa „Do braci Polaków wyznania mojżeszowego”⁷³. Jakkolwiek manifest z 22 stycznia wydany przez władze powstańcze głosił, że Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski wolnymi i równymi obywatelami kraju, to dla większości polskich Żydów akt ten pozostał jedynie wyrazem dobrej chęci Polaków. Po przystąpieniu białych do powstania szeregi partii powstańczych zasilili Żydzi, niejednokrotnie pełniąc odpowiedzialne funkcje, m. in. w formacji tzw. żandarmów wieszających, którzy zmuszeni byli w wielu przypadkach wykonywać karę śmierci na swoich współwyznawcach, którzy zdradzili lub wysługiwalili się władzom rosyjskim. Większość polskich Żydów w czasie powstania styczniowego przyjęła postawę raczej obojętną, wyczekując na przechylenie się szali walk na którąś ze stron.

⁶⁹ Dziennik Powszechny z 22 i 29 VII 1862.

⁷⁰ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 557-559.

⁷¹ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t. II, Kraków 1893, t. V, s. 69.

⁷² F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego...*, s. 43.

⁷³ Odezwa Rządu Narodowego do Żydów z 22 VI 1863 r., opublikowana, w: *Żydzi a powstanie styczniowe...* s. 77-82.

Jak wynika z powyższego, sytuacja rewolucyjna, wytworzona na początku 1861 r., przekreśliła wszelkie projekty reform i dopiero wydarzenia lat 1861-1863 pokazały, jak daleko posunęły się procesy integracyjne między społeczeństwem chrześcijańskim i żydowskim.

Historia narodu żydowskiego w Polsce jest ciągiem nieustannych starań o własne prawa i przywileje. Starania te w szczególnie sposób nasiliły się w XIX w., kiedy to naród polski czynił wszystko, co było możliwe, by odzyskać utraconą wolność. Początkowo starania te ograniczały się do nielicznych próśb wysyłanych przez zaможnych przedstawicieli ludności żydowskiej do władz Królestwa. Spotykały się one z odmowną decyzją wynikającą z braku znajomości kultury i tradycji żydowskiej, jak również z korzyści własnych bogatego mieszczaństwa oraz burżuazji. Również stosunki między ludnością żydowską a mieszkańcami Królestwa Polskiego były efektem przekazywania od stuleci średniowiecznych zabobonów, co prowadziło do izolacji Żydów polskich i spychania ich na margines społeczny.

Jednak z czasem przemiany dokonujące się w dziedzinie stosunków gospodarczych i społecznych wysunęły kwestię żydowską jako drugie, po sprawie chłopskiej, zagadnienie społeczne w XIX w. Idea równouprawnienia ludności żydowskiej, mimo trudności, jakie napotykała, rozwijała się, zwłaszcza od połowy lat pięćdziesiątych. Ukaz czerwcowy 1862 r. był pierwszym aktem społecznej emancypacji ludności żydowskiej w Królestwie. Wyrażał przede wszystkim dążenia czynników rządowych, jak również służył im do pozyskania ludności żydowskiej dla politycznych celów caratu. Idea równouprawnienia zyskała w owym czasie nowego sojusznika w postaci polskich stronnictw demokratycznych i rewolucyjnych. Już wtedy łączyły one sprawę odbudowy państwa polskiego z problemem zniesienia stanów i równouprawnienia wyznań i narodowości ludzi zamieszkujących ziemie polskie.

Istotny wpływ na realizację równouprawnienia miała walka określonych warstw ludności żydowskiej, poczynawszy od udziału ubogiej części ludności żydowskiej w manifestacjach patriotycznych, aż po przedstawicieli broniących Żydów w Radzie Stanu. Również stanowisko polskiego ruchu demokratycznego, a zwłaszcza obozu rewolucyjnego, wobec aktualnych problemów społecznych wywarło ogromny wpływ na całą ludność żydowską. Duże znaczenie miała deklaracja rządu powstańczego z czerwca 1863 r., która nawiązując do postanowienia rządu powstańczego w Krakowie z 1846 r. proklamowała całkowite i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów w Polsce. Konsekwencją tych aktów był przede wszystkim znaczny udział różnych grup ludności żydowskiej w oddziałach zbrojnych, w kierowniczych instancjach powstańczych oraz różne formy pomocy dla powstania.

Sumując, można stwierdzić, iż mimo formalnego zniesienia ograniczeń prawnych w dziedzinie stosunków ekonomicznych i społecznych, mimo wielu dowodów solidarności z narodem polskim ze strony ludności żydowskiej, czego efektem była wspólna walka o prawa w latach sześćdziesiątych XVIII w., rzeczywiste położenie ludności żydowskiej nie uległo większej zmianie. Wspólne wystąpie-

nie obu narodów przeciw władzom carskim dało jedynie wzajemną wdzięczność obu stron i uznanie kół emigracyjnych, pozostawiając przyznanie pełnego równouprawnienia starozakonnym w strefie marzeń.

CHANGES WITHIN THE POLITICAL SITUATION OF POLISH JEWS DURING THE RUSSIAN PARTITION IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY (UNTIL 1862)

S u m m a r y

The history of the Jewish people in Poland has been a constant fight for their rights and privileges. It was particularly strong in the 19th century when it started with a few pledges sent by wealthy representatives of the Jewish community to the authorities of the Kingdom. They were denied because of the lack of knowledge of the Jewish culture and tradition as well as for the advantage of the rich bourgeois and the upper class.

However, the changes done in the economic and social spheres put forward the Jewish question as the second most important, after the peasantry, social issue of the 19th century. The imperial edict in June 1862 was the first act of the Jewish emancipation in the kingdom. It was a result of the aspirations of the government and it served as a tool to gain Jewish support for the tsarism. The execution of the emancipation act was strongly influenced by the attempts of certain Jewish social classes starting with the poor participating in political manifestations to the representatives defending Jewish interests in the State Council. The result of such attitudes was most importantly a significant participation of different Jewish groups in armed squads, executive insurgent groups and different forms of help in the uprising.